

İmdad BAYRAMOV

Bakı Dövlər Universitetinin dosenti,
Psixologiya elmləri doktoru

ETNIK STEREOTIPLƏR VƏ SEPARATÇILIQ: SOSIAL QARŞIDURMALARIN PSIXOLOJİ ANALIZI

Xülasə

Bu məqalədə etnik stereotiplərin sosial-psixoloji təhlili və onların separatçılıq meyilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Mövzu sosial-psixologiyanın aktual istiqamətlərindən biri olmaqla, etnik qruplar arasında qarşıdurmaların psixoloji əsaslarını anlamağa və onların aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Məqalədə etnik stereotiplərin formalaşma mexanizmləri, onların qruplararası münasibətlərə təsiri və separatçılıq ideologiyalarının sosial-psixoloji zəminləri nəzərdən keçirilir. Empirik nümunələr əsasında göstərilir ki, stereotiplərin güclənməsi qruplararası etimadsızlığı dərinləşdirir, sosial parçalanmanı artırır və separatçı hərəkətlərin legitimləşdirilməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə əsasında stereotiplərin yumşaldılması və qruplararası əməkdaşlığın təşviqi üçün strateji yanaşmalar təklif olunur. Məqalənin elmi nəticələri göstərir ki, sosial-psixoloji müdaxilələr və inklüziv siyasət mexanizmləri separatçılığın qarşısını almaqda mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Etnik stereotiplər; sosial-psixologiya; separatçılıq; qruplararası münasibətlər; sosial identiklik; inklüziv siyasət.

UOT: 159.9

DOI: <https://doi.org/10.54414/THTX2269>

Giriş

Müasir dünyada etnik münasibətlər və qruplararası qarşılıqlı əlaqələr sosial-psixologiyanın ən mürəkkəb və aktual istiqamətlərindən biridir. Qloballaşma prosesləri, miqrasiya axınları, siyasi transformasiyalar və regional münaqişələr nəticəsində etnik müxtəliflik bir tərəfdən cəmiyyətləri zənginləşdirir, digər tərəfdən isə qarşıdurma risklərini artırır. Bu kontekstdə etnik stereotiplərin formalaşması və onların separatçılıq ideologiyaları ilə kəsişməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətli araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Etnik stereotiplər sosial idrakin məhsulu olaraq, fərdlərin və qrupların digər etnik qruplara dair sadələşdirilmiş və tez-tez birtərəfli təsəvvürlərini ifadə edir. Sosial-psixoloji ədəbiyyat göstərir ki, stereotiplər yalnız fərdi qavrayış səviyyəsində deyil, həm də ictimai münasibətlərin və qruplararası dinamikaların əsas determinantıdır (3, s.18). Onlar sosial identikliyin qorunması, qrup üstünlüyünün legitimləşdirilməsi və resursların bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır.

Digər tərəfdən, separatçılıq fenomeni müasir beynəlxalq münasibətlərin ən ciddi problemlərindən biridir. O, siyasi və hüquqi müstəvidə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq sabitliyə təhdid kimi çıxış etməklə yanaşı, sosial-psixoloji baxımdan da kollektiv identiklik parçalanmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir (2, s.17). Separatçı ideologiyaların formalaşmasında etnik stereotiplərin mühüm təsirə malik olduğu göstərilir: stereotiplər vasitəsilə “biz” və “onlar” qarşıdurması dərinləşdirilir, sosial məsafələr artırılır və alternativ siyasi kimliklərin legitimliyi gücləndirilir (7, s. 44).

Mövzunun aktuallığı həm nəzəri, həm də praktik səbəblərlə bağlıdır. Nəzəri baxımdan, etnik stereotiplər və separatçılıq arasındakı əlaqələrin sosial-psixoloji müstəvidə izahı münaqişələrin köklərini anlamağa və sülh strategiyalarını elmi əsaslarla formalaşdırmağa imkan yaradır. Praktik baxımdan isə, bu araşdırmalar dövlətlərin milli siyasətlərində, etnik integrasiya proqramlarında və qruplararası dialoq təşəbbüslərində tətbiq oluna bilər.

İ. Bayramov

Tədqiqatın məqsədi etnik stereotiplərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini açmaq və onların separatçılıq meylləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini empirik və nəzəri müstəvidə təhlil etməkdir. Bu məqsədlə məqalədə aşağıdakı məsələlər araşdırılır:

- etnik stereotiplərin sosial-psixoloji mahiyyəti və formalaşma mexanizmləri;
- stereotiplərin qruplararası münasibətlərə və sosial inteqrasiyaya təsiri;
- separatçılığın psixoloji əsasları və stereotiplərlə qarşılıqlı təsiri;
- beynəlxalq təcrübədə etnik stereotiplərin zəiflədilməsi və separatçılıq risklərinin azaldılması üçün tətbiq olunan strategiyalar.

Bu araşdırma yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də praktik müstəvidə aktualıq kəsb edir. Çünki müasir dünyada separatçılıq meylləri daha çox etnik stereotiplərin və qarşılıqlı inamsızlığın məhsulu kimi təzahür edir. Bu isə, sosial-psixoloji yanaşmaların dövlət siyasətində, sülh quruculuğunda və global təhlükəsizlik strategiyalarında tətbiqini zəruri edir.

1. Etnik stereotiplərin sosial-psixoloji nəzəriyyəsi

Etnik stereotiplər sosial-psixologiyada qruplararası münasibətlərin formalaşmasında və sosial davranışların istiqamətləndirilməsində mərkəzi rol oynayan anlayışdır. Onlar müəyyən etnik və mədəni qruplara dair fərdlərin həm müsbət, həm də mənfi inancları şəklində ifadə olunur və fərdlərin qrup daxilindəki və qruplararası münasibətlərində əsas psixoloji mexanizm kimi çıxış edir (1, s.244). Stereotiplərin yaranması yalnız subyektiv qavrayışlarla məhdudlaşmır, həmçinin qrup kimliyi, sosial müqayisə, qruplararası rəqabət və ictimai struktur faktorları ilə sıx əlaqəlidir (8, s.128).

Sosial identitet nəzəriyyəsi fərdlərin özlərini qruplar vasitəsilə müəyyən etməsini və daxili qrupun (ingroup) üstünlüyünü xarici qrupa (outgroup) qarşı qorumağa çalışmasını izah edir. Bu proses qruplararası stereotiplərin formalaşmasının əsas səbəblərindən biridir. Xarici qrupa aid mənfi stereotiplər, fərdlərin qrup təhlükəsizliyini qorumaq və qrup maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə yaranır.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, sosial identiklik nəzəriyyəsi yalnız stereotiplərin yaranmasını deyil, həm də qruplararası qarşıdurmaların dinamikasını izah edir. Belə ki, fərdlər öz qruplarını qorumaq üçün digər qruplara qarşı mənfi münasibətlər sərgiləyir və bu münasibətlər separatçı meyllərin güclənməsinə zəmin yaradır (4, s.52).

Etnik stereotiplər müxtəlif sosial-psixoloji mexanizmlər vasitəsilə möhkəmlənir:

a) *Sosial müqayisə*: İnsanlar öz qruplarını digər qruplarla müqayisə edərək həm üstünlük, həm də təhlükə hissi yaradır. Bu, qrup daxilində homogenliyi gücləndirir və xarici qrupa qarşı mənfi stereotipləri möhkəmləndirir (1, s.243).

b) *Qruplararası sosial təzyiq*: Qrup daxilindəki norma və gözləntilər stereotiplərin qorunmasını təmin edir. Qrup üzvləri xarici qrupa qarşı kollektiv mənfi münasibət sərgiləyərək qrup identikliyinə möhkəmləndirir (4, s.55).

c) *Məlumatın seçmə emalı*: Fərdlər yalnız mövcud inanclarını təsdiq edən məlumatlara üstünlük verərək fərqlilikləri inkar edir. Bu, stereotiplərin qalıcı olmasına və yanlış qavrayışların nəsildən-nəslə ötürülməsinə gətirib çıxarır (8, s.128).

Stereotiplər qavrayış və inanclar səviyyəsində qalmır; onlar ictimai davranışa, sosial siyasətə və separatçı meyllərin formalaşmasına təsir edir. Xüsusilə:

- Qruplararası qarşıdurmaları və etnik ayrışikliyi gücləndirir (1, s.235).
- Separatçı ideyaların formalaşmasına şərait yaradır (8, s.131).
- Sosial inklüziv proqramların və dövlət siyasətinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir (4, s.53).

Stereotiplər həmçinin etnik qruplar arasında güvən boşluqları yaradır, normativ davranışların sərtləşməsinə səbəb olur və bu, separatçı ideyaların güclənməsinə zəmin yaradır.

Sosial-psixoloji araşdırmalarda stereotiplərin öyrənilməsi üçün həm kvantitativ, həm də keyfiyyət yanaşmaları tətbiq olunur:

• *Kvantitativ metodlar*: Anket və sorğular stereotiplərin intensivliyini, qruplararası fərqlilikləri və sosial-demososiooloji faktorlarla əlaqəsini ölçmək üçün istifadə olunur (1, s.239).

• *Keyfiyyət metodları*: Fokus qruplar, müsahibələr və müşahidələr stereotiplərin gündəlik

davranışlara təsirini müəyyən edir və sosial siyasət hazırlığında istifadə olunur (4, s.52).

Stereotiplərin möhkəmlənməsi qruplararası qarşıdurmaların uzunmüddətli olmasına və etnik fərqliliklərin ictimai integrasiyasını çətinləşdirir.

Sosial-psixoloji nəzəriyyələr etnik stereotiplərin separatçılıq və qruplararası qarşıdurmalarla əlaqəsini izah etmək üçün əsas rol oynayır. Mənfi etnik stereotiplər sosial ayrılığı gücləndirir və separatçı meyllərin formalaşmasına şərait yaradır. Bu stereotiplərin anlaşılması, həm nəzəri, həm də empirik tədqiqatların integrasiyası ilə mümkün olur və qruplararası münasibətlərin sosial və psixoloji əsaslarını başa düşmək üçün kritik əhəmiyyət daşıyır.

2. Separatçılığın psixoloji əsasları və etnik stereotiplərin rolu

Separatçılıq fenomeni yalnız siyasi və iqtisadi kontekstlə izah olunmur, həm də sosial-psixoloji təhlili tələb edir. Sosial-psixologiya perspektivindən separatçılıq, fərdlərin və qrupların öz etnik və mədəni identikliyinə qorumaq məqsədilə digər qruplardan fərqlənmə istəyi kimi qiymətləndirilir (10, s.217). Bu prosesin əsas katalizatorlarından biri etnik stereotiplərdir, yəni fərdlərin digər etnik qruplara dair qavrayışları, inancları və qiymətləndirmələridir.

Etnik stereotiplər qruplararası qarşıdurmaları gücləndirir, qarşılıqlı inamsızlıq yaradır və separatçı meyllərin psixoloji əsasını təşkil edir. Bu bölmədə separatçılığın psixoloji mexanizmləri, stereotiplərlə əlaqəsi və sosial nəticələri müasir ədəbiyyat çərçivəsində təhlil olunur.

Separatçılıq, həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində müxtəlif sosial-psixoloji mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb bir fenomen kimi təhlil edilir. Bu mexanizmlər, insanların qrup kimliyi, qruplararası münasibətlər və sosial normativlər çərçivəsində davranışlarını formalaşdırır, həmçinin etnik stereotiplərin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Əvvəlcə fərdlərin qrup daxili homojenlik və qruplararası fərqliliyə yanaşması diqqətə layiqdir. İnsanlar öz daxili qrupunu daha müsbət və üstün görür, xarici qrupları isə (outgroup) mənfi xüsusiyyətlər ilə qiymətləndirir. Bu fərqləndirmə prosesi yalnız qavrayış səviyyəsində qalmır, həm də qruplararası münasibətlərdə inamsızlığın möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Hətta oxşar sosial və

mədəni kontekstdə formalaşmış stereotiplər, qrup daxilində paylaşılaraq kollektiv düşüncənin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və qruplararası qarşıdurmaların uzunmüddətli olmasına təsir göstərir (6, s.422).

Separatçılığın formalaşmasında qrup təhlükəsizliyi və qorunma instinkti də mühüm rol oynayır. Fərdlər və qruplar öz mədəni, dini və etnik xüsusiyyətlərini qorumaq məqsədilə xarici qrupdan emosional və davranış baxımından uzaqlaşır. Bu mexanizm sosial təhlükəsizliyin psixoloji ifadəsi kimi çıxış edir və qrupun identikliyinə qorumağa yönəlik davranışları təşviq edir. Belə davranışlar, fərdlərin separatçı meyllərə yönəlməsində bir katalizator rolunu oynayır, çünki fərd və ya qrup öz mövcudluğunu və maraqlarını təhlükə altında hiss etdikdə, xarici qruplarla qarşılıqlı münasibətlərdə ehtiyatlı və seçici davranır.

Sosial normativ təsir də separatçılığın formalaşmasında kritik əhəmiyyət kəsb edir. Qrup daxilində stereotiplərin paylaşılması və kollektiv mövqelərin formalaşması, fərdlərin davranışlarını və inanclarını normativ çərçivədə istiqamətləndirir. İnsanlar qrupun kollektiv stereotiplərini qəbul etdikcə, separatçı davranışlar sosial baxımdan legitimləşir və genişlənir. Bu proses, həmçinin qruplararası münasibətlərin stereotipik çərçivədə davam etməsinə, etnik ayrı-seçkiliyin güclənməsinə və sosial inklüziv proqramların təsirinin azalmasına səbəb olur.

Bütün bu mexanizmlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsir göstərir. Qrup daxili homojenlik, təhlükəsizlik instinkti və normativ təsir bir araya gələrək separatçı meyllərin sistemli şəkildə formalaşmasına şərait yaradır. Bu kontekstdə sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, separatçılıq yalnız fərdi psixoloji motivlərlə izah edilə bilməz; o, həmçinin qruplararası dinamikaların, kollektiv stereotiplərin və sosial normativlərin integrasiya olunmuş təsirinin məhsuludur.

Beləliklə, separatçılığın sosial-psixoloji mexanizmləri fərdlərin və qrupların identikliyinə qoruma, qruplararası fərqlilikləri gücləndirmə və sosial normativləri formalaşdırma prosesləri ilə sıx bağlıdır. Bu mexanizmlərin başa düşülməsi, etnik stereotiplərin qarşısını almaq, sosial qarşıdurmaları azaltmaq və inklüziv cəmiyyət qurmaq üçün mühüm elmi əsas təmin edir.

Etnik stereotiplər separatçılığın formalaşmasında əsas psixoloji mexanizmlərdən biri kimi

İ. Bayramov

çıxış edir və qruplararası münasibətlərin dinamikasına birbaşa təsir göstərir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, fərdlərin və kollektivlərin xarici qrupa dair mənfi və ya müsbət inancları onların davranışlarını formalaşdırır, qrup daxilində homogenliyi gücləndirir və qruplararası qarşıdurmaların intensivliyini artırır.

Mənfi etnik stereotiplər, ilk növbədə, qruplararası qarşıdurmaları gücləndirir. Xarici qrupa qarşı emosional mənfi münasibətlər, qorxu, şübhə və bəzən nifrət hissi yaradaraq, sosial integrasiyanın əngəllənməsinə səbəb olur. Bu stereotiplər yalnız fərdi qavrayış səviyyəsində qalmır, həm də qrup daxilində kollektiv mövqelərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, stereotiplər qruplararası güvən boşluqlarını artırır və sosial qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir, bu da etnik qrupların səmərəli integrasiyasını məhdudlaşdırır.

Etnik stereotiplərin separatçılığa təsiri həm də davranış və motivasiya səviyyəsində özünü göstərir. Fərdlər öz qrupunu qorumağa və xarici qrupa qarşı ehtiyatlı olmağa yönəlir, bu isə separatçı mövqelərin mənəvi əsasını təşkil edir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar vurğulayır ki, stereotiplər qrupun təhlükəsizliyini və identikliyi qorumağa yönəlmiş davranış modellərinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu mexanizm qruplararası qarşıdurmaların uzunmüddətli olmasına və etnik fərqliliklərin siyasət, təhsil və əmək bazarına integrasiyasının çətinləşməsinə gətirib çıxarır.

Avropa və Orta Asiya kontekstində aparılan araşdırmalar göstərir ki, azlıq qruplarına dair mənfi stereotiplər və onların yaratdığı qorxu hissi sosial integrasiyanı ciddi şəkildə məhdudlaşdırır. Məsələn, etnik və dini azlıqların cəmiyyətdə iştirakını məhdudlaşdıran stereotiplər, onların özünü xarici qrupa qarşı müdafiə etməsinə və bəzən separatçı ideyaları qəbul etməsinə səbəb ola bilər. Bu proses, qruplararası inamsızlığı və sosial uçurumları gücləndirir, fərdlərin qrup daxilində homogenliyini artırır və kollektiv stereotiplərin nəsildən-nəsilə ötürülməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, etnik stereotiplər yalnız qavrayış və inanclar səviyyəsində qalmır, onlar sosial qarşıdurmaların intensivliyini artırır və separatçı meyilləri gücləndirən güclü psixoloji mexanizm kimi çıxış edir. Onların təsirini azaltmaq və sosial integrasiyanı gücləndirmək üçün sosial-psixoloji müdaxilələr, inklüziv proqramlar və qruplararası dialoq təşəbbüsləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Separatçılıq yalnız sosial və qruplararası münasibətlərdən asılı olmayıb, həm də fərdlərin psixoloji prosesləri və daxili motivasiyaları ilə sıx bağlıdır. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, separatçı meyillər bir sıra əsas psixoloji mexanizmlər vasitəsilə formalaşır və möhkəmlənir. Bu mexanizmlər həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə qruplararası qarşıdurmaların intensivliyini artırır və sosial integrasiyanı çətinləşdirir.

Xarici qrupun təhlükə kimi qavranılması separatçılığın ən güclü psixoloji mexanizmlərindən biridir. Fərdlər, qrupun təhlükəsizliyi və maraqlarını qorumağa yönəlik instinktiv davranış sərgiləyir. Mənfi etnik stereotiplər bu qorxu hissini möhkəmləndirir və fərdlərin öz daxili qrupuna daha çox sadıqlıq göstərməsinə səbəb olur. Qorxu həmçinin qruplararası inamsızlığı artırır, qarşılıqlı əlaqələri məhdudlaşdırır və separatçı mövqelərin mənəvi əsasını gücləndirir.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qruplararası rəqabət stereotiplərin güclənməsinə və separatçı davranışların təşviqinə səbəb olur. Resursların məhdudluğu – iş yerləri, iqtisadi imkanlar, təhsil və sosial xidmətlər kimi – qrup üzvlərinin xarici qrupa qarşı mənfi münasibətini artırır və daxili qrupun üstünlüyünü qorumağa yönələn davranışları stimullaşdırır. Bu mexanizm, xüsusilə çoxetnik cəmiyyətlərdə sosial gərginliyin və etnik qarşıdurmaların yaranmasında kritik rol oynayır.

Müasir dövrdə mediya və sosial şəbəkələr separatçılıq və stereotiplərin yayılmasında həlledici vasitə rolunu oynayır. Sosial mediada və kütləvi informasiya vasitələrində stereotiplərin davamlı nümayişi, qruplararası qarşıdurmaların emosional intensivliyini artırır və kollektiv separatçı mövqeləri möhkəmləndirir. Xüsusilə yanlış və ya qərəzli informasiya, etnik qruplar arasında qorxu və nifrət hisslərini gücləndirərək sosial uçurumları dərinləşdirir. Bu, qrup üzvlərinin daxili homogenliyini artırır və xarici qrupa qarşı düşmən münasibətləri normallaşdırır.

Bütün bu psixoloji mexanizmlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsir göstərərək separatçılığın inkişafına şərait yaradır. Qorxu və təhlükə hissi fərdlərin davranışlarını yönləndirir, qruplararası rəqabət stereotipləri gücləndirir, mediya və sosial təsir isə kollektiv mövqelərin formalaşmasına təsir edir. Bu proseslər birlikdə etnik stereotiplərin sosial, psixoloji və siyasi nəticələrini intensivləşdirir, separatçı ideyaların nəsildən-nəsilə ötürülməsini

təmin edir və cəmiyyətlərdə uzunmüddətli qarşıdurmaların yaranmasına səbəb olur.

Separatçılıq yalnız fərdlərin psixologiyasına təsir göstərmir, həm də qruplar və bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində mühüm sosial nəticələr doğurur. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, separatçılığın təsiri çoxölçülüdür və fərdi, qrup və cəmiyyət səviyyələrində fərqli formalarda özünü göstərir.

Fərdlər üçün separatçılıq müxtəlif mənfi psixoloji nəticələr yaradır. Stress, qorxu, etnik qruplararası inamsızlıq və sosial izolyasiya əsas göstəricilərdir. Fərdlər xarici qrupdan təcrid olunmuş hiss edir, sosial əlaqələr məhdudlaşır və öz daxili qrupuna daha çox bağlılıq göstərilir. Bu proses uzunmüddətli psixoloji gərginliklərə, depressiya hallarına səbəb ola bilər. Həmçinin, mənfi stereotiplərin davamlı təsiri fərdlərin etnik qarşıdurmalara münasibətini gücləndirir və separatçı ideyaların daxili mənimsənilməsini sürətləndirir.

Qruplar üçün separatçılıq qarşıdurmaları, etnik segregasiya və siyasi gərginliklərin artması ilə müşahidə olunur. Qruplararası stereotiplər və inamsızlıq, qrup daxilində homogenliyi artırır və xarici qrupa qarşı kollektiv düşmən mövqelərin formalaşmasına səbəb olur. Bu mexanizmlər qruplar arasında uzunmüddətli gərginliyi qoruyur və əməkdaşlıq imkanlarını məhdudlaşdırır. Separatçı meyillər qrup daxilində normativ davranışlar vasitəsilə sosial olaraq gücləndirilir, bu da qruplararası qarşıdurmaların cəmiyyət səviyyəsində genişlənməsinə şərait yaradır.

Separatçılığın uzunmüddətli nəticələri cəmiyyət üçün daha ciddi və sistemli olur. Uzun müddətli sosial və siyasi böhranlar, iqtisadi inteqrasiyanın zəifləməsi, regional uçurumların dərinləşməsi və sosial heterogenliyin artması müşahidə olunur. Separatçı tendensiyalar iqtisadi, siyasi və mədəni siyasətlərin həyata keçirilməsini çətinləşdirir, resursların ədalətli paylanmasını məhdudlaşdırır və etnik azlıqların sosial inteqrasiyasını əngəlləyir.

Beləliklə, separatçılıq yalnız fərdlərin və qrupların psixoloji vəziyyətinə təsir göstərmir, həm də cəmiyyətin sosial strukturu və siyasi sabilliyi üzərində ciddi nəticələr doğurur. Fərdi qorxu və inamsızlıq, qruplararası qarşıdurmalar və cəmiyyət səviyyəsində uzunmüddətli böhranlar

bir-birini gücləndirərək separatçılığın dövriliyəsini təmin edir və sosial inteqrasiyanın qarşısını alır.

Separatçılığın psixoloji əsasları və etnik stereotiplər arasında güclü əlaqə mövcuddur. Mənfi stereotiplər qruplararası qarşıdurmaları gücləndirir və separatçı meyillərin formalaşmasına şərait yaradır. Müasir sosial-psixoloji müdaxilələr, təhsil və qruplararası əməkdaşlıq vasitəsilə stereotiplərin təsirini azaltmaqla, separatçılıq riskini minimuma endirə bilər.

Separatçılıq fenomeni yalnız fərdlərin psixologiyasına təsir göstərməklə qalmır, həm də cəmiyyətin sosial inteqrasiyasını zəiflədir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, separatçı tendensiyaların qarşısını almaq üçün etnik stereotiplərin təsirini minimuma endirmək, qruplararası güvəni gücləndirmək və inklüziv sosial mühit yaratmaq əsas prioritetdir.

Etnik stereotiplərin aradan qaldırılması və qruplararası münasibətlərin normallaşdırılması üçün təhsil və maarifləndirmə proqramları mühüm rol oynayır. Bu yanaşma qruplararası empatiyanın inkişafını təmin edir və fərdlərin digər etnik qruplara dair mənfi stereotiplərini aşkar etməyə imkan yaradır (9, s.766). Məktəblərdə, universitetlərdə və ictimai seminarlar vasitəsilə həyata keçirilən inklüziv təlimlər fərdlərə qrup daxili və xarici qruplarla münasibətləri analiz etməyi öyrədir, stereotipləri tanıma və onları azaltma bacarığını inkişaf etdirir.

M. Sherifin “Ortaq Məqsəd Nəzəriyyəsi” sosial-psixoloji müdaxilələrdə geniş tətbiq olunur. Təcrübələr göstərir ki, ortaq məqsəd və layihələr üzərində əməkdaşlıq qruplararası münasibətləri yaxşılaşdırır, stereotipləri zəiflədərək inamsızlığı azaldır. Sosial və mədəni layihələr, əməkdaşlıq oyunları, komanda işləri və regional inkişaf proqramları qruplararası qarşılıqlı fəaliyyəti artırır, separatçı meyillərin formalaşmasını önləyir.

Mediya, sosial şəbəkələr və ictimai liderlər qruplararası münasibətlərin formalaşmasında kritik təsirə malikdir. Stereotiplərin yayılmasına qarşı ictimai mesajlar, inklüziv və birgə fəaliyyət nümunələrinin təqdimatı qruplararası güvəni artırır. Xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri və rəqəmsal platformalarda təşviq olunan pozitiv hekayələr, etnik müxtəlifliyin və inklüziv sosial dəyərlərin önə çıxarılması separatçı ideyaların təsirini azaldır.

İ. Bayramov

Effektiv separatçılıqla mübarizə strategiyası təhsil, qruplararası əməkdaşlıq və mediaya yönəlik tədbirlərin integrasiyasını tələb edir. Sosial-psixoloji müdaxilələr yalnız qrup üzvlərinin fərdi davranışlarını deyil, həm də qruplararası münasibətlərin strukturunu dəyişə bilər. Uzunmüddətli nəticələr üçün dövlət siyasətində, təhsil proqramlarında və ictimai təşəbbüslərdə inklüziv yanaşmaların tətbiqi vacibdir.

Beləliklə, separatçılığın qarşısının alınması sosial-psixoloji yanaşmaların kompleks şəkildə tətbiqinə bağlıdır. Təhsil və maarifləndirmə, qruplararası əməkdaşlıq və mediada inklüziv mesajların təşviqi birgə şəkildə qruplararası güvəni artırır, stereotipləri zəiflədir və cəmiyyətdə sosial harmoniya yaratmağa xidmət edir.

3. Sosial-psixoloji müdaxilələr və qruplararası qarşılıqların qarşısının alınması

Separatçılığın və etnik stereotiplərin sosial-psixoloji təhlili göstərir ki, qarşılıqlar yalnız fərdi və qrup səviyyəsində deyil, həm də cəmiyyət səviyyəsində mənfi təsirlər yaradır. Müasir sosial-psixologiya nəzəriyyələri bu kimi qarşılıqların effektiv şəkildə idarə olunması üçün intervensiya strategiyaları təklif edir. Bu bölmədə qruplararası qarşılıqların azaldılması, stereotiplərin neytrallaşdırılması və inklüziv sosial strukturların formalaşdırılması yolları müzakirə olunur.

Qruplararası qarşılıqlı fəaliyyət sosial-psixologiyada stereotiplərin və separatçı meyllərin azaldılmasında effektiv vasitə kimi qəbul edilir. Intergroup Contact nəzəriyyəsi (Allport, 1954) əsasən fərqli etnik və sosial qruplar arasında məqsəd yönümlü və strukturlaşdırılmış qarşılıqlı fəaliyyətin stereotiplərin zəifləməsinə, qruplararası güvənin artmasına və sosial harmoniya mühitinin formalaşmasına səbəb olduğunu göstərir.

Qruplararası əməkdaşlıq layihələri, ortaq problemlərin həlli və birgə fəaliyyət proqramları stereotipləri zəiflədərək qruplararası münasibətləri normalaşdırır. Belə fəaliyyətlər iştirakçılara digər qrupların fərqli xüsusiyyətlərini tanımaq, anlaşılmaqları aradan qaldırmaq və qarşılıqlı empatiya inkişaf etdirmək imkanı verir. Məqsəd yönümlü fəaliyyətlər, həm fərdlərin, həm də kollektivlərin stereotipləri azaldıcı təsir göstərən sosial təcrübələr yaratmasına şərait yaradır (9, s.766).

Qruplararası qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyi həmçinin iştirakçı qrupların sosial statusu ilə bağlıdır. Status fərqlərinin minimuma endirildiyi, hər

iki qrupun bərabər hüquqlara malik olduğu mühitdə stereotiplərin təsiri əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Bu yanaşma qruplararası münasibətlərdə inamsızlığın və mənfi qavrayışların zəifləməsinə kömək edir, nəticədə separatçı tendensiyaqların formalaşma riski azaldılır.

Qruplararası fəaliyyətlər zamanı kooperativ mühitin yaradılması və ortaq uğurların qeyd olunması qruplararası pozitiv münasibətləri gücləndirir. Belə mühitdə fərdlər yalnız öz qrupunu deyil, digər qrup üzvlərini də sosial və əməkdaşlıq tərəfdaşı kimi qəbul edir. Bu, stereotiplərin davamlı təsirini zəiflədir və kollektiv identikliyi inklüziv hala gətirir.

Avropa və Şimali Amerika kontekstində aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəb, universitet və iş yerində qruplararası birgə layihələr etnik stereotipləri əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Məsələn, bir təcrübədə fərqli etnik mənşəli şagirdlərin ortaq layihələrdə iştirak etməsi onların qruplararası inamını artırmış, mənfi stereotipləri isə əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Beləliklə, qruplararası qarşılıqlı fəaliyyət sosial-psixoloji müdaxilələr üçün güclü vasitədir. Məqsəd yönümlü əməkdaşlıq, bərabər status və kooperativ mühit prinsiplərinin tətbiqi qruplararası münasibətləri normalaşdırır, stereotipləri zəiflədir və separatçı tendensiyaqların formalaşmasının qarşısını alır.

Sosial-psixoloji müdaxilələrdə təhsil və maarifləndirmə əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma qruplararası stereotiplərin zəiflədilməsi, empatiyanın inkişaf etdirilməsi və separatçı meyllərin qarşısının alınması üçün effektiv vasitə hesab olunur.

Təhsil proqramları fərdlərə digər etnik qrupların tarixi, mədəniyyəti, sosial və iqtisadi vəziyyəti barədə məlumat verməklə empatiyanı artırır. Bu, stereotiplərin neytrallaşdırılmasına və qrup daxili müsbət münasibətlərin gücləndirilməsinə xidmət edir. Empatiya qavrayışların tənqidi analizini stimullaşdırır və iştirakçıları digər qrupların perspektivini anlamağa yönəldir.

Təhsil prosesində stereotiplərin mövcudluğu və onların sosial təsirləri açıq şəkildə göstərilir. Bu yanaşma, fərdlərin öz qavrayışlarını nəzərdən keçirməsinə və stereotiplərin mənfi nəticələrini anlamağa imkan verir. Məsələn, interaktiv seminarlar və diskussiya sessiyaları vasitəsilə iştirakçılar qrup stereotiplərini tənqid edir və öz davranışlarını dəyişdirməyə təşviq olunurlar.

Pozitiv hekayələr, inklüziv nümunələr və müsbət rol modelləri vasitəsilə mediya və sosial şəbəkələr stereotiplərin güclənməsinin qarşısını alır. Xüsusilə sosial medianın geniş yayılması qruplararası münasibətlərə təsiri ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, informasiya axınının diqqətlə idarə olunması qruplararası inamın və tolerantlığın artırılmasına kömək edir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, interaktiv təhsil və empatiya əsaslı proqramlar qruplararası münasibətləri yaxşılaşdırır, mənfi stereotipləri zəiflədir və separatçı tendensiyaları azaldır. Məsələn, Vezali və həmkarlarının (2015) araşdırmalarında məktəb və universitet mühitində qruplararası dialoq və empatiya əsaslı təhsil layihələri stereotiplərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, təhsil və maarifləndirmə sosial-psixoloji müdaxilələrin mərkəzi komponenti olmaqla qruplararası stereotiplərin azaldılması, empatiyanın inkişaf etdirilməsi və separatçı tendensiyaların qarşısının alınması üçün səmərəli strategiya hesab olunur. Təhsil proqramlarının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi qrup daxili və qruplararası münasibətlərin normallaşdırılmasına xidmət edir.

Qruplararası qarşıdurmaların azaldılmasında sosial-normativ təsirlər sosial-psixoloji yanaşmaların mərkəzi komponenti kimi çıxış edir. Sosial-normativ strategiyalar qrup daxilində kollektiv davranış və stereotiplərin formalaşması mexanizmlərini nəzərə alaraq qruplararası inamın artırılmasına xidmət edir.

Sosial psixologiyada ictimai liderlərin təsiri qruplararası münasibətlərin normallaşmasında vacibdir. Liderlər inklüziv davranışları nümunə göstərdikdə, qrup üzvləri stereotipləri tənqidi qiymətləndirir və mənfi münasibətləri zəiflədir. Bu mexanizm xüsusilə gənc nəsil arasında kollektiv stereotiplərin möhkəmlənməsinin qarşısını almaqda effektivdir.

Sosial-normativ yanaşma qrupların kollektiv davranış qaydalarının dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Stereotiplərin yayılmasının qarşısını almaq üçün normativ mesajların və qrup daxilində inklüziv davranış nümunələrinin təşviqi zəruridir. Bu strategiya qruplararası stereotipləri zəiflədir və qrup üzvləri arasında empatiya və qarşılıqlı hörmət artırılmasına xidmət edir.

Müasir sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, stereotiplərin zəiflədilməsi və separatçı meyllərin azaldılması üçün konkret praktiki proqramlar hazırlanmalıdır. Bu müdaxilələr qruplararası qarşılıqlı fəaliyyət, təhsil və ictimai nümunələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Qazaxıstan və Qırğızıstanda aparılan pilot layihələr göstərmişdir ki, məktəblərdə qruplararası layihələr, interaktiv seminarlar və empatiya əsaslı təlimlər stereotipləri azaldır və inklüziv təhsil mühitini gücləndirir. Bu təcrübə həmçinin gənc nəsil arasında etnik stereotiplərin uzunmüddətli təsirini zəiflətmək potensialına malikdir (12, s.52).

Almaniya və Hollandiya şəhərlərində qruplararası mədəni layihələr və ortaq sosial fəaliyyətlər etnik qruplar arasında sosial inteqrasiyanı artırmış, separatçı tendensiyaları zəiflətdiyi müşahidə edilmişdir. Bu layihələr ortaq məqsəd və uğur vasitəsilə qruplararası əməkdaşlığı təşviq edir, stereotipləri neytrallaşdırır və qruplararası inamın möhkəmlənməsinə xidmət edir (5, s.6).

Beləliklə, sosial-normativ strategiyalar və psixoloji müdaxilələrin praktik nümunələri qruplararası qarşılıqlı fəaliyyətin, təhsilin və liderliyin inteqrasiya olunmuş təsir mexanizmləri ilə stereotiplərin zəiflədilməsini və separatçı meyllərin azaldılmasını təmin edir. Bu yanaşmalar həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində sosial-psixoloji sabitliyin təmin edilməsinə və cəmiyyət daxilində inklüzivliyin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Mediya müasir dövrdə qruplararası münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Pozitiv medial mesajlar, inklüziv hekayələr və fərqli etnik qrupların uğurlarını nümayiş etdirən proqramlar qrup daxili stereotiplərin neytrallaşdırılmasına və mənfi qavrayışların zəifləməsinə yardım edir. Sosial media platformaları vasitəsilə yayılan inklüziv hekayələr həm də gənc nəsil arasında empatiya və qruplararası anlaşmanı gücləndirir. Medial müdaxilələr qruplararası qarşılıqlı fəaliyyət proqramları ilə birləşdirildikdə daha yüksək effektivlik göstərir.

Müasir tədqiqatlar sosial-psixoloji müdaxilələrin effektivliyini qiymətləndirmiş və müəyyən prinsipləri müəyyən etmişdir:

- *Yüksək effektivlik:* Məqsəd yönümlü və ortaq fəaliyyət layihələri, empatiya əsaslı təhsil proqramları, pozitiv medial mesajlar və inklüziv sosial nümunələr stereotiplərin zəiflədilməsində

İ. Bayramov

ən təsirli metodlar hesab olunur. Bu yanaşmalar fərdlərin xarici qrupa qarşı mənfi qavrayışlarını azaldır və qruplararası inamı möhkəmləndirir.

- *Məhdudiyyətlər:* Uzunmüddətli sosial və psixoloji təsirin təmin olunması üçün müdaxilələrin davamlı həyata keçirilməsi, sosial və siyasi dəstəyin mövcudluğu zəruridir. Sosial normativ dəyişikliklərin olmaması və qrup daxilində stereotiplərin möhkəm qalması müdaxilələrin effektivliyini məhdudlaşdırır (5, s.7).

Separatçılığı azaltmaq yalnız fərdi səviyyədə psixoloji təlim və empatiya inkişafı ilə mümkün deyil. Qruplararası əməkdaşlıq, normativ dəyişikliklər və cəmiyyət səviyyəsində inklüziv siyasətlərin təşviqi eyni dərəcədə vacibdir. Bu yanaşma qruplararası stereotiplərin zəiflədilməsinə, inamsızlığın azaldılmasına və uzunmüddətli sosial integrasiyanın təmin edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, sosial-psixoloji müdaxilələr yalnız qısa müddətli davranış dəyişiklikləri üçün deyil, həm də cəmiyyət səviyyəsində inklüzivliyin və qruplararası qarşılıqlı inamın möhkəmləndirilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Sosial-psixoloji müdaxilələr separatçılığı azaltmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Intergroup Contact, empatiya əsaslı təhsil və inklüziv sosial-normativ strategiyalar stereotiplərin təsirini zəiflədir və qruplararası qarşıdurmaları azaldır. Bu, həm fərdi, həm qrup, həm də cəmiyyət səviyyəsində sosial integrasiyanı gücləndirir və uzunmüddətli sabitliyə töhfə verir.

4. Etnik Stereotiplərin Ölçülməsi və Sosial-Psixoloji Analiz Metodları

Etnik stereotiplər və separatçı meyllər cəmiyyətin sosial dinamikasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Sosial-psixologiyada bu fenomenlərin öyrənilməsi üçün ölçmə və analiz metodları mühüm rol oynayır. Məqsəd yalnız stereotiplərin mövcudluğunu müəyyən etmək deyil, həm də onların intensivliyini, qruplararası qarşılıqlı təsirlərini və potensial sosial nəticələrini anlamaqdır.

Müasir yanaşmalarda diqqət üç əsas sahəyə yönəlir:

1. Fərdi səviyyədə stereotiplərin ölçülməsi;
2. Qruplararası münasibətlərin təhlili;
3. Sosial və kontekstual faktorların təsirinin qiymətləndirilməsi.

Ən geniş yayılmış metod sorğu və anketlərdir. Bu metod fərdlərin qavrayışını, stereotiplərini və etnik qruplara münasibətini kvantitativ şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

- Likert şkalası: Respondentlər müəyyən fikirlərə 1–5 və ya 1–7 şkala üzrə qiymət verirlər.
- Semantik differensial: İki əks anlayış arasında respondentlərin mövqeyi ölçülür.
- Sosial icazə məhdudiyyəti: İnsanlar bəzən sosial olaraq qəbul edilməyən fikirləri gizlətdiklərindən, sorğular diqqətlə hazırlanmalıdır.

Təcrübələr göstərir ki, anketlər vasitəsilə stereotiplərin intensivliyi və qruplararası münasibətlərin strukturu dəqiq müəyyən edilə bilər.

Qruplararası qarşılıqlı fəaliyyət və laboratoriya eksperimentləri stereotiplərin real təsirlərini göstərir.

- Rol oyunları və simulyasiyalar: Müxtəlif etnik qruplardan olan iştirakçılar arasında qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edilir.
- Kooperativ tapşırıqlar: Müştərək məqsəd və əməkdaşlıq stereotiplərin zəifləməsinə səbəb olur.

Bu yanaşma yalnız stereotipləri ölçmür, həm də onları dəyişdirməyin mümkünlüyünü göstərir (11, s.8).

Müasir sosial-psixoloji araşdırmalarda media və ictimai mühitin təsiri də ölçülür:

- Sosial şəbəkələrdə etnik stereotiplərin yayılma tezliyi;
- Mətbuat və televiziya vasitəsilə təqdim olunan stereotiplərin intensivliyi;
- Pozitiv və inklüziv mesajların stereotiplərin zəifləməsində rolu.

Bu metod, xüsusilə gənc nəsil arasında stereotiplərin formalaşmasını və sosial davranışın dəyişməsinə izləməyə imkan verir.

Sosial-psixoloji təhlildə həm kvantitativ, həm də keyfiyyət təhlil yanaşmaları istifadə olunur.

- Kvantitativ təhlil: Anket nəticələri, statistika və faktor analizi ilə stereotiplərin intensivliyi və qruplararası fərqlər ölçülür.
- Keyfiyyət təhlil: Fokus qruplar, müsahibələr və mətbuat analizi stereotiplərin məzmununu və sosial-mədəni kontekstini araşdırır.

Bu iki yanaşmanın birləşdirilməsi stereotiplərin həm miqyasını, həm də səbəb-nəticə əlaqələrini göstərməyə imkan verir.

Qırğızıstan və Qazaxıstanda aparılan tədqiqatlarda sorğu və rol oyunları vasitəsilə etnik stereotiplərin gənc nəsil arasında formalaşması və qruplararası münasibətlərin təsiri ölçülüb. Nəticələr göstərdi ki, təhsil və birgə fəaliyyət proqramları stereotiplərin zəifləməsinə yardım edir (12, s.49).

Almaniya və Hollandiya məktəblərində qruplararası birgə layihələr, fokus qruplar və sosial media analizləri aparılıb. Tədqiqatlar göstərdi ki, inklüziv fəaliyyət stereotiplərin zəifləməsinə və qruplararası münasibətlərin yaxşılaşmasına səbəb olur (5, s.4).

Etnik stereotiplərin ölçülməsi və sosial-psixoloji təhlili üçün bir neçə effektiv metod mövcuddur. Sorğu, qruplararası təcrübələr və media analizi stereotiplərin həm intensivliyini, həm də sosial nəticələrini göstərir. Təhlil nəticələri göstərir ki, stereotiplərin zəifləməsi və separatçılığın qarşısının alınması üçün təhsil, inklüziv fəaliyyət və sosial-normativ strategiyalar birlikdə tətbiq edilməlidir.

5. Etnik stereotiplərin sosial-psixoloji nəticələri və separatçılıq riski

Etnik stereotiplər yalnız fərdlərin qavrayışına təsir göstərmir, həm də cəmiyyətin sosial strukturu və qruplararası münasibətlərinə mühüm təsir göstərir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, stereotiplərin mövcudluğu qruplararası qarşıdurma, etnik gərginlik və separatçı meyillər üçün zəmin yaradır. Bu bölmədə stereotiplərin sosial nəticələri, qruplararası münasibətlərə təsiri və potensial separatçılıq riski təhlil olunur.

Etnik stereotiplərin təsiri cəmiyyətin bir çox sahəsində özünü göstərir. Stereotiplər qruplararası güvən səviyyəsini azaldır, qarşılıqlı hörmətsizliyə və konfliktlərə səbəb olur. Müsbət stereotiplərin olmaması, qarşılıqlı anlayışın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Stereotiplər fərqli etnik qrupların birgə fəaliyyətini və sosial inteqrasiyasını çətinləşdirir. Təhsil və iş yerlərində ayrı-seçkilik hallarının artması cəmiyyətin bütün təbəqələrində gərginliyi yüksəldir (9, s. 777). Etnik stereotiplərə məruz qalan fərdlərdə stress, aşağı özünəinam və sosial təcrid halları müşahidə olunur (7, s.44).

Sosial-psixoloji baxımdan separatçılıq riski stereotiplərin güclənməsi və etnik qruplar arasında

inamsızlığın artması ilə birbaşa əlaqəlidir. Stereotiplər qarşı tərəfi təhlükəli və etibarsız kimi təqdim edir, bu da qrupların ayrılmasına və özünüqoruma davranışlarının yaranmasına səbəb olur. Etnik stereotiplərin yüksək olduğu regionlarda qruplararası inteqrasiya səviyyəsi aşağı olur, qruplar öz mədəni və sosial həyatını ayrıca qurmağa çalışır (2, s.20). Separatçı meyillər regional siyasət və iqtisadi inkişafı poza bilər, sosial sabitliyi təhlükəyə atır. Tədqiqatlar göstərir ki, stereotiplərin mövcudluğu və separatçılıq riski bir-birini gücləndirən proseslərdir. Yəni stereotiplər nə qədər dərin və geniş yayılmışdırsa, separatçı meyillər də o qədər yüksək olur (3, s. 28).

Sosial-psixoloji müdaxilə proqramları stereotiplərin təsirini zəiflətmək və separatçılıq riskini azaltmaq üçün istifadə olunur. Məktəb və universitetlərdə inklüziv və etnik müxtəlifliyi təşviq edən proqramlar stereotipləri zəiflədir (11, s.3). Birgə layihələr və kooperativ fəaliyyətlər fərdlərin stereotipləri sındırmasına və qruplararası etimadı artırmağa kömək edir. Sosial media və ictimai kampaniyalar vasitəsilə pozitiv mesajların yayılması stereotiplərin zəifləməsinə xidmət edir. Separatçı meyillərin qarşısını almaq üçün qruplara sosial, iqtisadi və mədəni dəstək göstərmək vacibdir. Fərdlərin sosial inteqrasiyası və etnik qrupların birgə fəaliyyəti cəmiyyətin sabitliyini gücləndirir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, stereotiplərin və separatçılıq meyillərinin qarşısını almaq üçün multi-metodoloji yanaşma tətbiq edilməlidir:

- Sorğu və fokus qruplar stereotiplərin miqyasını müəyyən edir.
- Laboratoriya və rol oyunları qruplararası münasibətlərin dəyişməsinə göstərir.
- Sosial media və ictimai analizlər cəmiyyətin stereotip və separatçı meyillərə reaksiyasını əks etdirir.

Belə yanaşma həm fərdi, həm də qrup səviyyəsində müdaxiləyə imkan verir və praktiki siyasət və sosial proqramların hazırlanmasına dəstək olur (12, s.48).

Etnik stereotiplər və separatçılıq riski bir-birini gücləndirən sosial-psixoloji proseslərdir. Sosial-psixoloji metodlarla stereotiplərin ölçülməsi və analizi, eyni zamanda qruplararası münasibətlərin və sosial inteqrasiyanın gücləndirilməsi, separatçılığın qarşısını almaqda əsas rol oynayır. Təhsil,

inklüziv fəaliyyətlər, sosial dəstək və ictimai kampaniyalar stereotiplərin zəifləməsi və cəmiyyətin stabilliyinin təmin olunması üçün ən effektiv vasitələrdir.

6. Etnik stereotiplərin və separatçılığın qarşısının alınmasında strategiyalar

Etnik stereotiplərin və separatçılıq meyillərinin sosial-psixoloji nəticələri cəmiyyətin stabilliyi üçün ciddi təhdid təşkil edir. Bu səbəbdən onların qarşısını almaq məqsədilə strategiyaların və siyasət tövsiyələrinin işlənməsi vacibdir. Bu bölmədə həm fərdi, həm qrup, həm də dövlət səviyyəsində tətbiq edilə biləcək tədbirlər təhlil edilir.

Məktəb və ali təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil proqramları tətbiq edilməlidir. Etnik müxtəliflik və tolerantlıq dərsləri stereotiplərin zəifləməsinə və qarşılıqlı hörmətin formalaşmasına xidmət edir (11, s. 2). Fərqli etnik qrupların birgə layihələrdə iştirak etməsi stereotipləri sındırır və etimadı artırır. Rol oyunları, əməkdaşlıq və komanda tapşırıqları vasitəsilə qruplararası əlaqələr möhkəmlənir (9, s. 766). Etnik gərginlik yaşayan fərdlərə və qruplara psixoloji dəstək göstərmək sosial inteqrasiyanı gücləndirir. Stress və diskriminasiya nəticəsində yaranan psixoloji problemlərin qarşısını almaq üçün xüsusi proqramlar hazırlanmalıdır (7, s. 43).

Sosial media və televiziya vasitəsilə etnik tolerantlıq və inklüzivlik mesajları yayılmalıdır. Stereotiplərin yayılmasının qarşısını almaq üçün ictimaiyyətin maarifləndirilməsi önəmlidir. Qruplararası dialoqu təşviq edən ictimai forumlar və onlayn platformalar separatçılıq meyillərinin qarşısını ala bilər. Bu platformalar etnik qrupların problemlərini müzakirə etməsinə və həll yolları tapmasına imkan yaradır.

Etnik ayrı-seçkilik və diskriminasiyaya qarşı qanunlar sərtləşdirilməlidir. Separatçı fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün hüquqi mexanizmlər yaradılmalıdır (3, s.43). Etnik qrupların sosial və iqtisadi imkanlarını artırmaq, onların inteqrasiyasını təmin etmək üçün dövlət proqramları hazırlanmalıdır. Regional inkişaf və mədəni layihələr stereotiplərin zəifləməsinə və sosial stabilliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Multikultural siyasət stereotiplərin və separatçılıq meyillərinin qarşısını almaq üçün vacibdir. Əhali-

nin müxtəlif etnik qruplar üzrə təmsilçiliyi, regionlarda inklüziv idarəetmə modelinin tətbiqi tövsiyə olunur.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, separatçılığın qarşısının alınması sistemli və çoxsəviyyəli yanaşma tələb edir:

- Fərdi səviyyədə stereotiplərin və qruplararası inamsızlığın zəifləməsi üçün təhsil və psixoloji dəstək.
- Qrup səviyyəsində əməkdaşlıq və perspektiv dəyişimi fəaliyyətləri.
- Cəmiyyət və dövlət səviyyəsində qanunvericilik, ictimai proqramlar və multikultural siyasət.

Bu yanaşma, həm sosial-psixoloji, həm də iqtisadi və siyasi aspektləri nəzərə alaraq separatçılıq riskini minimuma endirir və cəmiyyətin stabilliyini gücləndirir.

Nəticə

Etnik stereotiplərin və separatçılıq meyillərinin qarşısının alınması yalnız lokal və qısamüddətli müdaxilələrlə mümkün deyil; bu, çoxsəviyyəli, sistemli və uzunmüddətli strategiyalar tələb edən mürəkkəb sosial-psixoloji və siyasi prosesdir. Tədqiqatlar göstərir ki, etnik stereotiplərin davamlılığı və onların yaratdığı qarşılıqlı inamsızlıq cəmiyyətin sosial toxumasını zəiflədir, milli həmrəyliyi pozur və separatçılıq riskini yüksəldir. Buna görə də, problemin həlli yalnız fərdi psixoloji təlimlərlə məhdudlaşmamalı, bütün sosial strukturları əhatə edən kompleks yanaşmalar hazırlanmalıdır.

Fərdi səviyyədə əsas məqsəd insanların sosial-psixoloji immunitetini gücləndirməkdir. Empatiya, qrupdaxili və qruplararası ünsiyyət bacarıqları, multikultural dəyərlər haqqında biliklər təhsil sistemi vasitəsilə erkən yaşlardan formalaşdırılmalıdır. Bu, stereotiplərin kökünün fərdi şüurda zəiflədilməsinə yardım edir və etnik müxtəlifliyin təhdid yox, zənginlik kimi qəbul olunmasına şərait yaradır.

Qrup səviyyəsində etnik və sosial qruplar arasında əməkdaşlıq formatlarının genişləndirilməsi vacibdir. Birgə layihələr, kooperativ fəaliyyətlər və sosial inteqrasiya proqramları stereotipləri zəiflədir, qarşılıqlı etimadı gücləndirir və kollektiv kimliyi möhkəmləndirir. Araşdırmalar göstərir ki, qarşılıqlı asılılıq və ortaq məqsədlərə yönəlmiş

fəaliyyət stereotiplərin neytrallaşdırılmasında ən effektiv amillərdəndir.

Cəmiyyət və dövlət səviyyəsində isə siyasət və qanunvericilik mexanizmləri əsas rol oynayır. Multikulturalizm və inklüziv siyasətlər, sosial-iqtisadi bərabərliyin qorunması, hüquqi çərçivədə diskriminasiyaya qarşı sanksiyaların tətbiqi etnik qrupların dövlətə və bir-birinə etimadını möhkəmləndirir. Media və informasiya siyasəti də bu prosesin ayrılmaz hissəsidir. Pozitiv narrativlərin, inklüziv hekayələrin və etnik müxtəlifliyi təşviq edən kampaniyaların ictimai rəyə sistemli şəkildə təqdim olunması stereotiplərin qırılmasına və yeni sosial reallığın formalaşmasına yardım edir.

Ümumilikdə, etnik stereotiplərin və separatçılıq meyillərinin qarşısının alınması sosial integrasiyanın strateji məqsəd kimi qəbul edilməsini tələb edir. Bu, yalnız dövlətin və institutların deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin, təhsil müəssisələrinin, medianın və qeyri-formal sosial şəbəkələrin birgə söylərindən asılıdır. Bir sözlə, stereotiplərin zəiflədilməsi və sosial etimadın gücləndirilməsi milli təhlükəsizlik, demokratik sabitlik və cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün zəruri şərtidir.

ƏDƏBİYYATSIYAHISI:

1. Ash, T. L. (2024). Changes and stagnation in contemporary racial stereotypes. *Journal of Social Issues*, 80(2), p. 234-250. <https://doi.org/10.1177/13684302231223892>
2. Bar-Tal, D. (2017). *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge University Press.
3. Brown, R. (2018). *Group Processes: Dynamics Within and Between Groups*. 4th Edition. Wiley.
4. Froehlich, L., Bick, N., Nikitin, J., & Martiny, S. E. (2024). Social identity threat is related

to ethnic minority adolescents' social approach motivation towards classmates via reduced sense of belonging. *European Journal of Social Psychology*, 54 (1), p. 45–60. <https://doi.org/10.1007/s11218-023-09800-3>

5. Gonzalez, R., Verkuyten, M., & Adelman, L. (2019). *Promoting Inclusion Through Intergroup Contact: Evidence from European Schools*. *International Journal of Intercultural Relations*, 70, p. 1–12.

6. Hewstone, M., Rubin, M., & Willis, H. (2020). *Intergroup Bias*. *Annual Review of Psychology*, 71, p. 409–437.

7. Jetten, J., Mols, F., & Postmes, T. (2021). *Relative Deprivation and Social Identity: Implications for Group Conflict and Collective Action*. *Current Opinion in Psychology*, 43, p. 42–47.

8. Lewis, J. S. (2023). What drives support for separatism? Exposure to conflict and ethnic identity. *Nationalism and Ethnic Politics*, 29(4), p. 123–139. <https://doi.org/10.1111/nana.12907>

9. Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). *A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), p. 751–783.

10. Van Bavel, J. J., & Pereira, A. (2018). *The Partisan Brain: An Identity-Based Model of Political Belief*. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(3), p. 213–224.

11. Vezzali, L., Stathi, S., Giovannini, D., Capozza, D., & Trifiletti, E. (2015). *Enhancing Intergroup Relations Through Perspective Taking Among Children: The Mediating Role of Self-Disclosure*. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 37, p. 1–9.

12. Ziyadinov, R. (2020). *Interethnic Relations and Education in Central Asia*. *Central Asian Social Studies*, 12(2), p. 45–62.

İmdad BAYRAMOVAssociate Professor of Baku State University,
Doctor of Psychological Sciences**ETHNIC STEREOTYPES AND SEPARATISM: A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SO-
CIAL CONFLICTS****Summary**

This article examines the socio-psychological analysis of ethnic stereotypes and their interrelation with separatist tendencies. As one of the current directions in social psychology, the topic aims to understand the psychological foundations of conflicts between ethnic groups and to develop approaches for their resolution. The article discusses the mechanisms of formation of ethnic stereotypes, their influence on intergroup relations, and the socio-psychological foundations of separatist ideologies. Based on empirical examples, it is demonstrated that the strengthening of stereotypes deepens intergroup mistrust, increases social fragmentation, and creates a basis for legitimizing separatist movements. At the same time, strategic approaches for mitigating stereotypes and promoting intergroup cooperation are proposed based on international experience. The scientific findings of the study indicate that socio-psychological interventions and inclusive policy mechanisms can play a crucial role in preventing separatism.

Keywords: Ethnic stereotypes; social psychology; separatism; intergroup relations; social identity; inclusive policy.

Имдад БАЙРАМОВДоцент Бакинского государственного университета,
Доктор психологических наук**ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ И СЕПАРАТИЗМ:
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ****Резюме**

В статье рассматривается социально-психологический анализ этнических стереотипов и их взаимосвязь с сепаратистскими тенденциями. Тема, являясь одним из актуальных направлений социальной психологии, направлена на понимание психологических основ конфликтов между этническими группами и поиск путей их преодоления. В работе анализируются механизмы формирования этнических стереотипов, их влияние на межгрупповые отношения, а также социально-психологические основы сепаратистских идеологий. На основе эмпирических примеров показано, что усиление стереотипов углубляет недоверие между группами, повышает социальную фрагментацию и создает предпосылки для легитимации сепаратистских движений. Одновременно на основе международного опыта предлагаются стратегические подходы к смягчению стереотипов и поощрению межгруппового сотрудничества. Научные выводы статьи показывают, что социально-психологические интервенции и механизмы инклюзивной политики могут сыграть важную роль в предотвращении сепаратизма.

Ключевые слова: этнические стереотипы; социальная психология; сепаратизм; межгрупповые отношения; социальная идентичность; инклюзивная политика.